

Dr. sc. Almedina ŠABIĆ UČANBARLIĆ,
vanredna profesorica
Univerzitet u Sarajevu
Pravni fakulteta.sabic@pfsa.unsa.ba

UDK: 34 : 336.275
UDK: 614.4 : 34
Primljeno: 31. ožujka 2022.
Prihvaćen 15. travnja 2022.
Pregledni znanstveni rad

OBAVEZA ISPUNJENJA UGOVORA U USLOVIMA PANDEMIJE VIRUSOM SARS – COV – 2

Sažetak: Pandemija virusom SARS – CoV – 2 (dalje: pandemija, pandemija Covid - 19) do sada je, globalno posmatrano, u pitanje dovela realizaciju ogromnog broja ugovora, čineći njihovo izvršenje bilo nemogućim, bilo (značajno) otežanim. Posegnemo li za alatima koje se u ugovornom pravu koristi u situacijama nepredvidivih budućih događaja, a radi davanja odgovora na pitanje vezano za snošenje njihovih (ekonomskih) posljedica, u pravilu se, kod nas i u uporednom pravu, susrećemo, između ostalog, sa institutima više sile i promijenjenih okolnosti. U ovom radu pokušava se dati odgovor na pitanje kako pandemija, gledana kroz prizmu navedenih kategorija, utiče na ispunjenje ugovora, primarno u domaćem pravu, uz neizostavan osvrt na uporednopravna rješenja. Zaključno se, neizbježno, oba instituta shvata kao izuzetno važne i uobičajene u vrlo neuobičajenom vremenu u kojem živimo.

Ključne riječi: viša sila, promijenjene okolnosti, klauzula rebus sic stantibus, nemogućnost ispunjenja, otežanje ispunjenja

1. Uvod

Nakon sada već više od dvije godine života u značajno izmijenjenim uslovima, koje diktiraju aktualna događanja u vezi s pandemijom Covid - 19¹, potpuno je jasno kako je pandemija značajno uticala na ugovorno pravo; čak štaviše, i dalji je njen uticaj na zaključivanje i izvršavanje različitih ugovora potpuno izvjestan.² Ograničenja, poput obustavljanja poslovanja, obaveznog karantena ili ograničenja kretanja, koja su svakodnevno poslovanje pogodila u nastojanju sprječavanja nekontroliranog širenja zaraze, dovela su do tog da su obaveze iz okvira velikog broja ugovora ostale ili u potpunosti neizvršene ili ih se izvršava drugačije u odnosu na ono što je ugovoreno. Ono što pri tom ugovorne strane naravno najviše interesira jeste odgovor na pitanje ko snosi (negativne) posljedice takvog neizvršenja, neurednog izvršenja odnosno izvršenja koje odstupa od ugovorenog. Čini se kako su vlade različitih država svijeta u osvit pandemije na izvjestan način pokušale nagovijestiti pravac kojim će se pri davanju odgovora na gornje pitanje moći ići, karakterizirajući nastalu krizu kao globalni force majeure slučaj.³ I zai-

¹ Christian Drosten, vodeći njemački virolog, pandemiju je označio kao katastrofu u sporom kretanju. Navedeno prema: FORSTER, T./HEINZEL, M., Reacting, fast and slow: how world leaders shaped government responses to the COVID-19 pandemic, Journal of European Public Policy, 28:8, 1299-1320, DOI: 10.1080/13501763.2021.1942157 (2021).

² Berger i Behn ističu kako će pandemija, usljed gotovo nesagledivih dimenzija njenog uticaja na međunarodne ugovore, sasvim izvjesno prouzrokovati ne godine, već decenije postpandemijskog rješavanja različitih sporova pred redovnim sudovima i arbitražnim tribunalima. BERGER, K.P., BEHN, D., Force Majeure and Hardship in the Age of Corona: A Historical and Comparative Study, McGill Journal of Dispute Resolution, Volume 6, Number 4, 2019-2020., str. 79.

³ Tako je primjerice China Council for the Promotion of International Trade (CCPIT), jedna vrsta vladinog tijela, izdajući gotovo 6500 tzv. force majeure certifikata kineskim kompanijama već

sta, sličnost pandemije i neke vrste prirodne katastrofe jeste evidentna. Ipak, brzopletu priklanjaju doktrini više sile i sa njom ovdje povezane odnosno iz nje proizlazeće nemogućnosti ispunjenja ugovornih obaveza, ne bi smjelo biti pravilo, kao što pravilo ne bi smjelo biti niti neargumentirano naslanjanje na institut promijenjenih okolnosti, koji, za razliku od instituta više sile, ne podrazumijeva nemogućnost već, kako to sam naziv govori, promjenu okolnosti i s njom u pravilu povezano otežano ispunjenje. Treba imati u vidu i to da se danas, iako rijetko, može susresti s ugovorima u kojima su ugovorne strane već prilikom njihovog zaključenja, a uoči pandemije, anticipirale rizik pandemijskih oboljenja, te dogovorile načine prevazilaženja problema u ispunjenju. Takve su dispozicije najčešće sadržane u klauzulama o višoj sili (force majeure odredbe ugovora) ili također u MAC klauzulama (*Material Adverse Change* ugovorne odredbe). U slučajevima u kojima su upotrijebljene navedene klauzule ugovorna strana snosi ekonomske posljedice na način i u mjeri kako je to uređeno samim ugovorom. Najčešće su ipak situacije u kojima ugovorne strane, barem u pretpandemijskom periodu, nisu vodile računa o mogućim pandemijama, te o posljedicama istih u njihovom ugovoru nije rečeno ništa. Na kraju, neovisno o tome jesu li ugovorne strane uredile pitanje snošenja rizika za neispunjenje odnosno neuredno ispunjenje usljed pandemije ili su to pitanje propustile urediti, pa se primjenjuje zakonske propise, institut više sile i institut promijenjenih okolnosti mogu, pod određenim uslovima, dovesti do tog da dužnik bude oslobođen obaveze i odgovornosti za njeno neispunjenje odnosno da obaveza bude izmijenjena. U tom je smislu sagledavanje i osobito uporedna analiza ova dva instituta vrlo značajna i interesantna zadaća.

2. Viša sila

2.1. Naziv, pojam

Izraz „viša sila“, koji se koristi u domaćem pravu, doslovan je prijevod latinskog izraza *vis maior*⁴, koji je upotrebno u upotrebi u kontinentalnoevropskim pravnim sistemima, pa Francuzi koriste izraz *force majeure*, Nijemci *höhere Gewalt*, a Italijani *forza maggiore*. U anglosaksonskom pravu u upotrebi je najčešće termin *act of God*.⁵

U građanskom pravu kategoriju više sile vezujemo za budući nepredvidiv, nesavladiv i neskrivljen događaj, koji prouzrokuje određene pravne posljedice. U ugovornom pravu te se posljedice ogledaju u nemogućnosti ispunjenja, dok u oblasti deliktne odgovornosti takav događaj vodi nastupanju štete. Tradicionalno, višu silu se u pravnoj teoriji, zakonodavstvu i sudskoj praksi širom svijeta shvata kao razlog za oslobađanje

do 25. marta 2020. godine, namjeravala osloboditi lokalne izvoznike odgovornosti za ispunjenje ugovora zaključenih sa međunarodnim partnerima u vrijednosti od gotovo 90 milijardi američkih dolara. CHRISTIE, K., HAN, M., SHMATENKO, L., LNG Contract Adjustments in Difficult Times: The Interplay Between Force Majeure, Change of Circumstances, Hardship and Price Review Clauses (2020) 18:3 OGEL, online: Oil, Gas & Energy Law, dostupno na: www.ogel.org/article.asp?key=3889. Slično se desilo u Francuskoj, u kojoj je ministar trgovine krajem februara 2020. godine izjavio kako će se Covid – 19 smatrati događajem više sile, te kako se u javnim nabavkama neće naplaćivati penale za kašnjenja u ispunjenju. „Déclaration de M. Bruno le Maire, ministre de l'économie et des finances, sur l'impact économique de l'épidémie de Covid – 19, à Paris le 28 février 2020“

⁴ Izraz *vis maior* u upotrebu je ušao tek u srednjem vijeku, dok su rimski pravници u istovjetnom značenju koristili izraz *casus maior*.

⁵ AČANSKI, T., Enciklopedija imovinskog prava i prava udruženog rada I-III, tom treći, Službeni list SFRJ, Beograd, 1978., str. 730.

od građanskopravne odgovornosti. Takav karakter ekskulpatornog razloga ona stiče već u rimskom pravu, u kojem biva shvaćena kao razlog za oslobađanje od objektivne odgovornosti kao odgovornosti koja je utemeljena u povećanom riziku od štete; prirodne katastrofe, poput zemljotresa ili poplava, te razaranja i katastrofe koje prouzrokuje čovjek, poput ratova, najčešći su događaji koje se u to vrijeme definira kao višu silu.⁶

Na tom je tragu viša sila i danas događaj kojeg je nemoguće predvidjeti i spriječiti ili događaj koji je doduše predvidiv, no neotklonjiv.⁷ Riječ je o događaju koji nastaje nakon zaključenja ugovora i izvan je kontrole ugovornih strana.⁸ Kao nepredvidiv i osobito kao nesavladiv događaj, spoljan u odnosu na odgovornu osobu i neovisan o njenoj krivici, ne može opravdati građanskopravnu odnosno imovinsku sankciju prema takvoj osobi.⁹

Uopćeno se može reći da se u modernim zakonodavstvima izdvaja tri doktrine koje objašnjavaju kategoriju više sile: doktrinu naknadne nemogućnosti (*impossibility doctrine*), doktrinu izjalovljenja (*frustracije*) ugovora odnosno njegove svrhe (*frustration of contract, frustration of purpose*) i doktrinu nepraktičnosti ugovora (*commercial impracticability*). Domaće se zakonodavstvo priklanja doktrini nemogućnosti, koju se izvodi iz rimskog prava, prema principu *impossibilium nulla obligatio est*. Već rimsko pravo razlikuje početnu od naknadne nemogućnosti, u smislu da početna nemogućnost onemogućava nastanak ugovora (ugovor čiji je predmet nemoguć ništav je), dok naknadna odgovornu osobu odgovornosti oslobađa pod uslovom da ona nije skrivila nemogućnost, da je obaveza subjektivno ili objektivno nemoguća i da je nemogućnost apsolutna. Ova je doktrina, doduše se različitim odstupanjima, prihvaćena u nizu evropskih zakonodavstva: u njemačkom Građanskom zakoniku (*Bürgerliches Gesetzbuch*, dalje i: BGB) svoje je mjesto našla kroz preuzeta pravila o početnoj i naknadnoj nemogućnosti, dok su Francuzi iz okvira doktrine o nemogućnosti ispunjenja u svoj Građanski zakonik (dalje i: Code Civile, CC) inkorporirali tek pravilo o naknadnoj nemogućnosti

⁶ U počecima razvoja ovog instituta koristi ga se češće. Vremenom, s razvojem nauke i tehnike i sa njima povezanim stalno narastajućim opasnostima po čovjeka i njegovu imovinu pozivanje na višu silu kao razlog za oslobađanje od (objektivne) odgovornosti postaje sve teže prihvatljivo. Može se reći kako je oslobađanje od objektivne odgovornosti pozivanjem na višu silu danas vrlo rijetko.

⁷ Nemoguće je sastaviti konačnu listu mogućih događaja više sile. U dokumentu autor kojeg je Međunarodna trgovinska komora, naslovljenom s *ICC Force Majeure Clause – duga verzija*, pod tačkom 3, primjera radi se navodi tzv. presumirane događaje više sile. Lista takvih događaja obuhvata rat, neprijateljstva, invazije, vojnu mobilizaciju, građanski rat, razbojništva, revolucije, terorizam, sabotaže, piratstvo, embargo, sankcije, zakonita i nezakonita djelovanja određenih (državnih) tijela, eksproprijaciju, nacionalizaciju, epidemije, prirodne katastrofe, ekstremne prirodne događaje, eksplozije, požare, uništenje opreme, produženu obustavu transporta, telekomunikacija, informiranja, itd. Više na: <https://iccwbo.org/content/uploads/sites/3/2020/03/icc-force majeure-hardship-clauses-march2020.pdf>

⁸ BERGER, K.P., BEHN, D., op.cit., str. 90.

⁹ Višu silu se često definira kao kvalifikovan slučaj, u nastojanju razlikovanja više sile i slučaja. U cilju razlikovanja ove dvije kategorije poseže se za različitim kriterijima, no jedan od svakako najznačajnijih jeste porijeklo događaja. Tako viša sila jeste onaj događaj kao uzrok štete koji je izvan oblasti djelovanja odgovorne osobe (vanjski događaj), dok slučaj podrazumijeva događaj koji se nalazi u oblasti djelovanja odgovorne osobe (unutrašnji događaj). Porijeklo događaja element je s obzirom na koji su se razvile i različite teorije o višoj sili. Tako se u okviru objektivne teorije višu silu shvata kao događaj koji je izvanredan odnosno netipičan, te je u odnosu na osobu koja bi se trebala shvatiti kao štetnik vanjski, dok shodno subjektivnoj teoriji viša sila podrazumijeva događaj koji niti uz upotrebu maksimuma pažnje nije mogao biti predviđen odnosno spriječen. Više kod: VEDIŠ, M., KLARIĆ, P., Građansko pravo, Zagreb, Narodne novine, 1996., str. 442.

ispunjenja. Doktrina izjalovljena ugovora odnosno njegove svrhe, razvijena u engleskom zakonodavstvu, podrazumijeva promjenu okolnosti koja, kako sam naziv kaže, mijenja osnov ili svrhu ugovora odnosno prvobitni osnov ili svrhu u potpunosti ukida, stvarajući potpuno drugačiju obavezu čije bi ispunjenje bilo gotovo nemoguće. Naime, englesko common law ne smatra naknadnu nemogućnost razlogom koji bi opravdao neispunjenje, te traga za nekom vrstom ozbiljnijeg ekskulpatornog razloga, kreirajući tako koncept u okviru kojeg nepredvidiv, neotklonjiv i neskrivljen događaj, koji bi ispunjenje učinio nemogućim, može opravdati neispunjenje ukoliko bi podrazumijevao i prestanak postojanja tzv. pretpostavljenog uslova (implied condition).¹⁰ Pretpostavljeni uslov jeste onaj element koji je presudan za svaki pojedinačni ugovor, a koji element mora postojati tokom cijelog vremena trajanja ugovora. Prestane li takav uslov postojati bez krivnje odgovorne strane, ona može biti oslobođena svoje odgovornosti. Da engleski sudovi kategoriji pretpostavljenog uslova pridaju daleko veći značaj nego naknadnoj nemogućnosti, vidljivo je iz tzv. krunidbenih slučajeva s početka 20. stoljeća.¹¹ Ipak, engleski je pristup tumačenju frustracije ugovora, s obzirom na pravne posljedice iste (prestanak ugovora), ostao veoma restriktivan, što se jasno vidi na primjeru niza slučajeva vezanih za posljedice zatvaranja Sueckog kanala 60-ih godina prošlog stoljeća.¹² Posljednju, treću doktrinu, doktrinu nepraktičnosti, razvija se u Sjedinjenim Američkim Državama¹³; u opisu je veze nemogućnosti i nepraktičnosti u slučaju *Mineral Park Land Cp. v. Howard*¹⁴ istaknuto kako je ispunjenje nemoguće kada je nepraktično, odnosno, ispunjenje jeste nepraktično ondje gdje je izvodivo samo uz enormno visoke i nerazumne troškove. Iz doktrine definirane u navedenom slučaju proizlazi da se odgovornu osobu odgovornosti za neispunjenje oslobađa u situacijama u kojima je ispunjenje obaveze postalo nepraktično usljed nepredvidivih okolnosti čije je nenastupanje predstavljalo osnovnu pretpostavku za zaključenje ugovora.¹⁵

Interesantno je da Zakon o obligacionim odnosima¹⁶ (dalje i: ZOO) kategoriju viša sila spominje samo u svom posebnom dijelu (ugovor o zakupu, prijevoz, špedicija). U

¹⁰ Presuda u slučaju *Taylor v. Caldwell*, 3 Best & S. 826 (1863), dostupno na: http://translex.uni-koeln.de/302915/_/taylor-v-caldwell-122-er-309/

¹¹ Riječ je o slučajevima nastalim iz iz osnova ugovora o zakupu koje su zakupci zaključivali radi posmatranja krunidbene povorke 1902. godine. Nakon što su ugovori zaključeni, a potom se budući kralj razbolio, te je krunidba odgođena, postalo je jasno da su ugovori, iako je njihovo ispunjenje naravno moguće, zapravo potpuno besmisleni.

¹² Iako spriječeni da robu transportuju kroz Suec, prodavci su u konkretnom slučaju imali mogućnost da saobraćaju oko Rta dobre nade, imajući u vidu činjenicu da transport kroz Suec nije mogao biti shvaćen kao pretpostavljeni uslov, odnosno, Suec nije bio jedini put, već jedan od puteva. Presuda u slučaju *Tsakiroglou & Co Ltd v. Noble Thorl GmbH*, Š1962Č A.C., dostupno na: http://translex.uni-koeln.de/311500/_/tsakiroglou-co-ltd-v-noble-thorl-gmbh-the-law-report-1962-at-page-7-et-seq/

¹³ Čini se kako je američki sudac Sloss upravo navedenom izjavom u američkoj pravnoj doktrini transformirao nemogućnost ispunjenja u njenu trgovačku nepraktičnost. Više kod: HALPERN, S. W., Application of the Doctrine of Commercial Impracticability: Searching for the Wisdom of Solomon; Law Review University of Pennsylvania, Volume 135, No. 5, Philadelphia, 1987., str. 1133, dostupno na: https://scholarship.law.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=3961&context=penn_law_review

¹⁴ Presuda u slučaju *Mineral Park Land Company v. Howard*, 172 Cal. 289, 156 P. 458 (Cal. 1916).

¹⁵ BERGER, K.P., BEHN, D., op.cit., str. 104.

¹⁶ Zakon o obligacionim odnosima, „Sl. list SFRJ“, br. 29/1978, 39/1985, 45/1989 – odluka USJ i 57/1989, „Sl. list RBiH“, br. 2/1992, 13/1993 i 13/1994 i „Sl. novine FBiH“, br. 29/2003 i 42/2011.

općem je dijelu izričito pozivanje na višu silu potpuno izostavljeno, iako je iz odredbe čl. 177 st. 1 (oslobađanje od objektivne odgovornosti) jasno da je, kad se govori o razlogu čije se posljedice nisu mogle predvidjeti, izbjeći niti otkloniti, riječ upravo o višoj sili. Iz navedene se odredbe zaključuje kako viša sila podrazumijeva spoljašni događaj koji je nepredvidiv, nesavladiv i neskrivljen od strane odgovorne osobe. Slična je situacija i u njemačkom BGB, u kojem se kategoriju više sile ne spominje u dijelovima BGB u kojima bi se, očekivano, reguliralo višu silu kao ekskulpatorni razlog, poput propisa koji se primjerice tiču neispunjenja ili raskida ugovora, nego se höhere Gewalt spominje kao razlog prekida zastarjelosti ili u vezi s oslobađanjem ugostitelja od njegove odgovornosti. Prema definiciji više sile, razvijenoj u praksi njemačkih sudova, viša sila predstavlja događaj koji je spoljni, izazvan dejstvom prirodnih sila ili trećih osoba, a koji je uzimajući u obzir ljudsko iskustvo nepredvidiv, od kojeg se upotrebom ekonomski podnošljivih sredstava i mjera, te razumno očekivane pažnje nije moguće zaštititi i koji usljed njegove rijetkosti privrednici nisu mogli očekivati. U francuskom se pravu, s druge strane, nakon reforme iz 2016. godine, u tekst odredbe čl. 1218 Code Civile unosi izričitu definiciju force majeure. Tako se force majeure definira kao događaj koji leži izvan kontrole dužnika i sprječava ga u ispunjenju njegovih ugovornih obaveza, a koji događaj pri zaključenju ugovora nije bio razumno predvidiv, niti su upotrebom primjerenih mjera njegove posljedice otklonjive. Definiciju više sile poznaje i pravo Sjedinjenih Američkih Država. Shodno odredbi § 2-615 st. 1 američkog Jedinštenog trgovačkog zakonika (Uniform Commercial Code, dalje: UCC)¹⁷, docnja odnosno potpuno ili djelimično neispunjenje od strane prodavca ne predstavlja povredu njegovih ugovornih obaveza ondje gdje ugovoreno ispunjenje jeste postalo otežano usljed nepredvidivih okolnosti čiji je izostanak bio temeljni osnov na kojem počiva ugovor. Drugim riječima, docnja u isporuci ili potpuni izostanak ispunjenja ne predstavljaju povredu ugovora u situacijama u kojima njihov razlog jeste izvanredan, nepredvidiv događaj čiji je izostanak bio osnovna pretpostavka kod zaključenja ugovora između dvije ugovorne strane.¹⁸

2.2. Obilježja

Smatra se da višu silu određuju nepredvidivost, nesavladivost, spoljašnjost i odustvo krivice; navedena obilježja, uz nezaobilazne jezičke različitosti, proizlaze iz svih naprijed navedenih zakonskih odnosno definicija više sile koje je razvila sudska praksa.

Prvo obilježje, nepredvidivost određenog događaja, podrazumijeva nemogućnost da se pretpostavi da će se događaj u budućnosti desiti; kako se vidi, u obzir se uzima samo mogućnost da događaj nastupi u budućem vremenu, nikako njegovu izvjesnost. Pri davanju odgovora na pitanje da li je određeni događaj nepredvidiv u obzir se uzima stepen vjerovatnosti nastupanja događaja u konkretnim okolnostima, no treba biti svjestan činjenice da takav stepen nije moguće matematički izračunati. Također, nepredvidivost treba shvatati relativno odnosno u kontekstu konkretnih okolnosti, poput mjesta i vremena nastupanja konkretnog događaja ili recimo vremena njegovog nastupanja na-

¹⁷ U Sjedinjenim Američkim Državama ne postoji jedinstveno, savezno građansko pravo, već svaka država u ovoj oblasti raspolaže dosta širokom autonomijom. Kako bi se u takvoj situaciji spriječila prevelika pravna rascjepkanost, većina je država tokom posljednjih gotovo osamdeset godina u svoja zakonodavstva preuzela u pravilu neizmijenjen tekst UCC.

¹⁸ Činjenica da se višu silu u modernim zakonodavstvima vrlo često izričito ne definira nije uopće neuobičajena. Definicija bi u pravilu trebala podrazumijevati obuhvatanje njom osnovnih karakteristika najrazličitijih prirodnih događaja i ljudskih radnji, a to je vrlo teško uraditi. Događaj više sile čini niz činjenica koje nije moguće poopćiti, nego samo konkretno cijeliti.

spram vremena zaključenja ugovora, a iz vida se ne smije izgubiti niti samu odgovornu osobu. Posmatramo li odgovornu osobu, nepredvidivost nastojimo sagledati objektivno, u smislu da će se događaj koji se desio moći shvatiti kao višu silu samo ondje gdje je on nepredvidiv za (dominantnu) većinu.¹⁹ Ovo je osobito važno imati u vidu ako se zna da živimo u vremenu u kojem su dostignuća nauke i tehnike takva da je veliki broj događaja koji pretendiraju ka tome da budu shvaćeni kao viša sila dosta često predvidiv, što bi u krajnjoj liniji vodilo tome da bi izuzetno mali broj događaja mogao biti okarakteriziran kao viša sila.²⁰

Druga je bitna odrednica pojma više sile njena nesavladivost. Događaj koji shvatamo kao višu silu mora biti nesavladiv u smislu da je čovjek kao subjekt prava pred takvim događajem nemoćan; ne može ga niti spriječiti, niti izbjeći, niti savladati. Također, ističe se da nesavladive događaje opisuju njihova rijetkost, neobičnost i iznenadnost.²¹ I nesavladivost je neophodno posmatrati konkretno, posebno imajući u vidu trenutak u kojem živimo, a u kojem je zaista malo takvih događaja koji bi bili apsolutno nesavladivi; u tom je kontekstu potrebno biti svjestan činjenice da je danas gotovo sve događaje koji se javljaju kao prepreka ispunjenju određenog ugovora moguće savladati, no pitanje jeste koliko bi savladavanje svake moguće prepreke koštalo.²² Pored toga, nesavladivost shvatamo relativno i u smislu posmatranja konkretne osobe u konkretnim okolnostima, uz određenu mjeru objektivizacije. To znači da istovremeno utvrđujemo da li bi prosječna osoba, postupajući s pažnjom dobrog domaćina (dobrog privrednika, ondje gdje se radi o profesionalcu), uspjela savladati konkretan događaj, a istovremeno vodimo računa o tome ima li konkretna osoba posebnih (relativnih) svojstava (znanja, sposobnosti, itd.) koje bi joj omogućile savladavanje inače nesavladivih prepreka.

Dalja karakteristika koja opisuje višu silu jeste spoljašnjost samog događaja koji se shvata kao višu silu i o njoj se vodi računa u vezi s objektivnom odgovornošću za štetu. Imajući u vidu to da objektivna odgovornost podrazumijeva odgovornost za štetu koja

¹⁹ Vizner ističe kako je opravdavajuću nepredvidivost neophodno shvatiti kao onu nepredvidivost djelovanja vanjskog događaja koju odgovorni štetnik nije mogao sam predvidjeti, kao i onu nepredvidivost koja je bila objektivno predviđena, no štetnik za nju nije mogao niti bio dužan znati. VIZNER, B., Komentar Zakona o obveznim odnosima, Narodne novine, Zagreb, 1978., str. 785.

²⁰ Slijedimo li tekst rješenja odredbe čl. 177 ZOO, zaključiti možemo samo da je zakonodavac pri definiranju vanjskog događaja više sile imao u vidu događaj koji se nije moglo predvidjeti, ni izbjeći ili otkloniti, u smislu da se štetnik, da bi bio oslobođen odgovornosti za događaj koji predstavlja višu silu, mora naći u situaciji u kojoj događaj nije mogao predvidjeti i izbjeći ili otkloniti. Drugim riječima, ZOO uslove nepredvidivosti i mogućnosti izbjegavanja događaja ili njegovog otklanjanja u principu shvata kao kumulativne, negirajući time mogućnost da se kao višu silu shvati i događaj koji bi doduše bio predvidiv, no ne bi ga bilo moguće izbjeći ili otkloniti. Vizner kritizira ovakvo rješenje, smatrajući primjerenijim učenje o obilježjima više sile koje su u jugoslovenskoj doktrini zastupali Đorđević i Stanković, koji su višom silom smatrali kako događaj koji se nije mogao predvidjeti, tako i događaj koji je doduše bio predvidiv, no nije se mogao izbjeći ili otkloniti. On naglašava kako nepredvidivost ne bi trebalo shvatati kao odlučujuće obilježje odnosno da je ne treba shvatiti kao obilježje koje ima posebnu težinu, već tek kao činjenicu koja će otežati izbjegavanje odnosno otklanjanje događaja više sile. Takvo shvatanje smatramo primjerenijim, s obzirom na činjenicu da su sasvim realno zamislive i u prošlosti su se dešavale situacije u kojima je događaj zaista predvidiv, no odgovorna ga osoba nikako nije mogla izbjeći ili otkloniti. Više kod: VIZNER, B., op.cit., str. 787.

²¹ AČANSKI, T., op.cit., str. 736.

²² U prilog rečenom u francuskom je pravu poslužio često navođen primjer u kojem vozač kamiona u toku dostave ostane u kvaru. Za vozača je definitivno moguće organizirati pretovar robe u drugi kamion u veoma kratkom roku, no takvo postupanje bilo bi za njega enormno skupo.

biva prouzrokovana opasnom stvari odnosno obavljanjem opasne djelatnosti, spoljašnjost događaja više sile shvata se tako da takav događaj mora biti spoljan u odnosu na opasnu stvar odnosno djelatnost odnosno on ne smije biti vezan za činjenicu postojanja i upotrebe opasne stvari²³ odnosno za obavljanje opasne djelatnosti. Kao vanjski se događaj može shvatati kako prirodni događaj, poput zemljotresa, udara groma ili recimo odrona kamena, tako i ljudske radnje poput ratova, revolucija, štrajkova i različitih mjera državnih tijela. Nasuprot tome, manu stvari, s obzirom na to da istu ne možemo smatrati vanjskom, nikada se neće moći shvatiti kao višu silu; niti ondje gdje je odgovorno lice u svemu postupilo kako treba, u smislu primjera radi održavanja stvari i njenog pravilnog korištenja, ono ne može biti oslobođeno odgovornosti za štetu od konkretne opasne stvari.²⁴

Konstitutivno za postojanje više sile jeste i odsustvo krivice odgovorne osobe. Krivica i viša sila međusobno se isključuju; ne možemo govoriti o postojanju više sile ondje gdje je odgovorna osoba skrivila neispunjenje odnosno neuredno ispunjenje. Ipak, moguće je da u određenim situacijama skrivljeno postupanje odgovorne osobe prethodi događaju koji shvatamo kao višu silu, kao što je zamislivo da takvo skrivljeno postupanje prati samu višu silu odnosno da postoji njihova istovremenost i, svakako, da skrivljeno ponašanje odgovornog uslijedi nakon događaja koji predstavlja višu silu. U situacijama u kojima skrivljeno ponašanje dužnika prethodi događaju više sile, jasno je kako je sam događaj koji se shvata kao viša sila vremenski bliže samoj šteti, te često može postojati dilema oko toga ima li postupanje odgovorne osobe ikakvog uticaja na štetnu posljedicu. Ovdje naravno jeste potrebno voditi računa o okolnostima konkretnog slučaja odnosno mora se jasno utvrditi da li je skrivljeno ponašanje odgovornog takoreći odlučujući okidač za nastupanje događaja više sile. Tako je, kada je riječ u ugovornoj odgovornosti, i u domaćem, a i u uporednom pravu općeprihvaćeno pravilo shodno kojem dužnik koji se nalazi u docnji odgovara i za višu silu. Ondje gdje skrivljeno ponašanje odgovornog i događaj više sile djeluju istovremeno možemo govoriti o konkurenciji uzroka; odgovor na pitanje koji je od više uzroka štete pravno relevantan daju različite teorije o uzročnoj vezi, a među njima je u najvećem broju modernih pravnih sistema prihvaćena teorija adekvatne uzročnosti, shodno kojoj pravno relevantan jeste samo onaj događaj koji je tipičan za nastanak konkretne štete.²⁵ Svakako treba imati na umu to da u takvim slučajevima viša sila može odgovornu osobu njene odgovornosti osloboditi samo djelimično. Na kraju, skrivljeno postupanje može se desiti i nakon što se sam događaj više sile već desio, u smislu da je konkretan događaj nastupio, a u pravilu pasivno postupanje odgovornog jeste dovelo do tog da štetne posljedice događaja budu teže.²⁶

2.3. Pravne posljedice

Događaj koji predstavlja višu silu predstavlja pravnu činjenicu za koju objektivno pravo vezuje određene pravne posljedice, koje u obligacionom pravu, uopćeno posmatrano, podrazumijevaju nastanak, promjenu i prestanak obligacionopravnih odnosa.

²³ Vanjski događaji koji su uzroci šteta, a nalaze se u okviru djelatnosti koju imalac poduzima sa svojom opasnom stvari neće imati karakter više sile kao ekskulpatornog razloga, s obzirom na to da ih se shvata kao slučaj (*casus*). Odgovor na pitanje hoće li neki od takvih događaja ipak steći karakter više sile faktično je pitanje, odgovor na koje će se davati u svakom konkretnom slučaju. VIZNER, B., op.cit., str. 781.

²⁴ AČANSKI, T., op.cit., str. 738.

²⁵ BIKIĆ, A., *Naknada štete*, Pravni fakultet, Sarajevo, 2010., str. 31.

²⁶ AČANSKI, T., op.cit., str. 737.

Tako viša sila dominantno proizvodi određene pravne posljedice u sferama ugovorne i deliktne odgovornosti.

Posmatramo li rješenja postojeća u domaćem pravu, ističe se kako u oblasti ugovorne odgovornosti viša sila može ispoljiti svoje dvostruko dejstvo: dužnika obaveze može dovesti u situaciju u kojoj mu postaje nemoguće ispuniti obavezu, a povjeriocu se prouzrokuje šteta.²⁷ U vezi s nemogućnošću ispunjenja tradicionalno se pravi razliku između početne ili inicijalne, kao nemogućnosti koja je prethodila zaključenju ugovora odnosno postojala u trenutku njegovog zaključenja i naknadne, subsekventne nemogućnosti koja je nastala nakon zaključenja ugovora, a prije izvršenja same obaveze. Ovdje je od značaja samo naknadna nemogućnost, u vezi sa kojom se pravi razlika između potpune i djelimične nemogućnosti ispunjenja. U slučaju nastupanja potpune nemogućnosti ispunjenja obaveze usljed više sile u dvostranoobveznim ugovorima gasi se i obaveza druge strane, s obzirom na to da obaveza druge strane ostaje lišena svoje cause. Ističe se kako naknadna nemogućnost ispunjenja obaveze predstavlja razlog za raskid ugovora, ne za njegovo poništenje.²⁸ U situacijama u kojima je jedna strana izvršila svoju obavezu u potpunosti ili djelimično, a obaveza druge strane postane nemoguća usljed više sile, druga strana svom saugovaraču, u okviru obaveze uspostave prijašnjeg stanja, vraća sve ono što je od njega primila. Ukoliko je nemogućnost ispunjenja usljed djelovanja više sile samo djelimična, obaveza dužnika nastavlja postojati u preostalom dijelu, a obaveza druge strane biva srazmjerno smanjena.

Zaboraviti ne treba niti privremenu nemogućnost izvršenja. Privremena će nemogućnost ispunjenja suspendirati odnosno odložiti ispunjenje dužnikove obaveze bez da on zapadne u docnju. Do odlaganja neće doći kod fiksnih ugovora, koji će se smatrati raskinutim ipso iure, kao niti ondje gdje povjerilac dokaže da nema interesa primiti kasnije ispunjenje.

U pogledu štete koja nastaje usljed nemogućnosti ispunjenja ugovornih obaveza, koju je nemogućnost prouzrokovala viša sila, vrijedi opće pravilo shodno kojem dužnik ne odgovara za takvu štetu. Iznimke od ovog pravila postoje u situacijama u kojima se dužnik u trenutku nastupanja događaja više sile nalazi u dužničkoj docnji, kao i ondje gdje su ugovorne strane sporazumno pooštrile dužnikovu odgovornost i za slučajeve više sile.

Posmatramo li deliktnu odgovornost, uočava se da viša sila predstavlja osnov isključenja odgovornosti za naknadu štete i da je takav njen ekskulpatoran efekat zapravo od najvećeg značaja upravo kada je riječ o objektivnoj odgovornosti. Oslobođajući efekat potpun je samo u situacijama u kojima je viša sila jedini pravno relevantan uzrok štete; ondje gdje uz višu silu nastupanju štete vode i drugi uzroci, pri davanju odgovora na pitanje u kojoj će mjeri odgovorna osoba biti oslobođena odgovornosti posežemo za naprijed pomenutom teorijom adekvatne uzročnosti.

Sličnu se regulativu susreće u njemačkom zakonodavstvu, u kojem se smatra kako događaj više sile u pravilu uzrokuje nemogućnost ispunjenja. Shodno odredbama § 275. i 276. st. 2. BGB, ako nakon zaključenja ugovora dužnikova obaveza bez njegove krivice postane nemoguća, dužnik može biti oslobođen iste. U takvoj situaciji ni druga ugovorna strana nije dužna izvršiti svoju obavezu, osim ako, izuzetno, ne postoje posebne okolnosti koje opravdavaju suprotno. Pri primjeni odredbe § 275 st. 1 BGB nebitno je da li je nemogućnost nastupila odmah ili naknadno odnosno da li je objektivna ili

²⁷ AČANSKI, T., op.cit., str. 740.

²⁸ KARANKIĆ MIRIĆ, M., *Otežano ispunjenje ugovorne obaveze*, Pravo i privreda 58 (4), Beograd, 2020., str. 30, 31.

subjektivna, te djelimična ili potpuna. Nemogućnost ne vodi automatskom prestanku ugovora; odgovorna je strana oslobođena naknade štete, a ugovor nastavlja postojati dok ga druga strana ne raskine. Njemačko pravo poznaje i kategoriju privremene nemogućnosti, koja obavezu ispunjenja odlaže do trenutka prestanka okolnosti koje su nemogućnost izazvale. Ipak, privremenu je nemogućnost moguće izjednačiti s trajnom ondje gdje se od druge ugovorne strane ne može razumno očekivati da pri ugovoru ostane sve do okončanja okolnosti koje su prouzrokovale nemogućnost ispunjenja.

Posljedice djelovanja više sile u francuskom pravu ovise o tome da li je nemogućnost prouzrokovana višom silom privremena ili trajna. U slučaju privremene nemogućnosti ispunjenje se, očekivano, odlaže, izuzev ondje gdje bi takvo odlaganje odnosno kašnjenje s ispunjenjem opravdavalo raskid ugovora. U slučajevima trajne nemogućnosti, shodno pravilu *effet libérateur*, obje strane bivaju oslobođene svojih obaveza. Svoje primarne obaveze dužnik kojemu je ispunjenje postalo nemoguće biva oslobođen temeljem odredbe čl. 1221 CC, dok sekundarna obaveza naknade štete prestaje temeljem odredbe čl. 1231 st. 1 CC.

U američkom pravu nemogućnost ispunjenja uzrokovana višom silom otvara bilo mogućnost raskida ugovora bilo mogućnost da se prvobitni ugovor izmijeni odnosno njegov sadržaj prilagodi novonastalim okolnostima; druga ugovorna strana nema pravo na naknadu štete. U situacijama u kojima je nemogućnost ispunjenja samo djelimična, dužnik djelimično nemogućeg ispunjenja ima obavezu da se pri raspodjeli raspoloživih resursa vodi kriterijima pravičnosti i primjerenosti. Ovdje je interesantno rješenje shodno kojem odgovorna osoba pri donošenju odluke o raspodjeli roba kojima raspolaže, uz uzimanje u obzir održanja dalje proizvodnje, pored klijenata koji su robu već naručili, u obzir može uzeti i one subjekte koji kod njega inače kupuju, no koji u konkretnom trenutku robu još nisu naručili.

U međunarodnom ugovornom pravu institut više sile smatra se dijelom novog trgovačkog prava (*New Lex Mercatoria*)²⁹. Ekskulpatorni karakter ovom institutu priznaju i rješenja sadržana u UN konvenciji o međunarodnoj prodaji robe³⁰ i rješenja koja pronalazimo u Unidroit Načelima međunarodnih trgovačkih ugovora (UPICC)³¹. Tako međunarodna pravila i duga praksa međunarodnog ugovaranja vode zaključku shodno kojem viša sila u smislu ekskulpatornog razloga, kao doktrina i kao ugovorna klauzula, ovisi o kumulativnom postojanju nekoliko njenih odrednica: vanjskom karakteru događaja više sile, njegovoj nepredvidivosti i neotklonjivosti, te postojanju kauzalne veze između takvog događaja i dužnikovog neispunjenja.

2.4. Značaj u uslovima pandemije Covid – 19

Pitanje kako pandemija Covid – 19, ovdje u vezi s institutom više sile, utiče na obavezu ispunjavanja ugovornih obaveza, kako u ugovorima koji ostaju u nacionalnim granicama, tako i u transnacionalnim ugovorima, faktičko je pitanje; nakon nastanka spora sudovi odnosno arbitražni tribunali odluke donose u svakom individualnom slučaju. Pri tom je veoma važno voditi računa o tome da se događajem više sile ne smatra pandemiju kao takvu, nego faktičke i pravne posljedice iste³². U tom pravcu redovni odnosno arbitražni sud treba odlučiti o tome da li se situaciju koja je prouzrokovana

²⁹ https://www.trans-lex.org/the-lex-mercatoria-and-the-translex-principles_ID8

³⁰ Čl. 79 CISG.

³¹ Čl. 7.1.7. UPICC.

³² BERGER, K.P., BEHN, D., op.cit., str. str. 91.

efektima mjera poduzetih u borbi s pandemijom može smatrati višom silom. Pandemi-ju se svakako smatra vanjskim događajem. U pogledu njene nepredvidivosti ističe se kako je ona u Evropi nepredvidiva bila prije februara 2020. godine, u vezi sa čim podsjećamo da je nepredvidivost, kako je naprijed navedeno više puta, jedna od kategorija koja može i ne mora biti konstitutivna za postojanje više sile.³³ Činjenica da se pandemiju, barem do navedenog trenutka, smatra nepredvidivom, ne implicira međutim automatski to da je ona bila i neotklonjiva, pa je u svakom slučaju potrebno dokazivati neotklonjivost. Teret dokaza na onoj je strani koja želi opravdati svoje neispunjenje. Ona dokazuje da su navedene pretpostavke bile ostvarene u vezi s ugovornom obavezom koju nije ispunila, a obavezna je i drugu ugovornu stranu obavijesti o postojanju i prirodi problematičnog događaja i svojoj namjeri da se u opravdanju vlastitog neispunjenja pozove na takav događaj kao ekskulpatorni razlog. Ispune li se sve pominjane pretpostavke, ugovorna obaveza, u ovisnosti o prirodi i trajanju konkretnog događaja, prestaje u cijelosti ili djelimično, odnosno, u slučaju privremene nemogućnosti, biva privremeno suspendirana.

Međunarodna doktrina više sile, koja se gotovo ne razlikuje od pominjanih nacionalnih doktrina, iako kreirana da stvori jednu vrstu pravne sigurnosti u situacijama u kojima se desi vanjski, nepredvidiv i neotklonjiv događaj, kojeg nije skrivila niti jedna ugovorna strana, često ne stoji u službi pravne sigurnosti. Naprotiv, pokušaji njene primjene vode otvaranju niza pitanja na koja nije jednostavno odgovoriti. Tako je primjerice jedna od velikih dilema vezana za pitanje odnosa ovog instituta s institutom promijenjenih okolnosti, posebno u situacijama u kojima ugovori sadrže istovremeno i dispozicije u slučaju više sile i dispozicije u slučaju promjene okolnosti. Osim toga, nerijetko je teško odgovoriti na pitanje jesu li liste događaja više sile, koje sadrže konkretni ugovori, egzemplativne ili pak konačne, itd.³⁴ Odatle je odlučivanje o opravdanosti oslobađanja ugovornih strana od njihove odgovornosti za neispunjenje usljed događaja više sile zaista vrlo ovisno o okolnostima koje prate konkretan slučaj.

3. Promijenjene okolnosti

3.1. Pojam

U odnosu na događaj više sile, koji ispunjenje obaveze čini nemogućim, promijenjene okolnosti dužnika obaveze dovode u situaciju u kojoj on još uvijek može ispuniti, no

³³ Ovo je posebno evidentno ako se uzme u obzir to da je jedan broj virologa i infektologa dugi niz godina naglašavao opasnost od prijenosa određenih virusa sa životinja na čovjeka, ukazujući i na danas daleko brži prijenos i širenje u odnosu na period od nekoliko decenija ranije. Osim tog, predviđena je bila i mogućnost pojave pandemije koja bi podsjećala na SARS 2002-2004. Njemački je institut Robert Koch 2013. godine, zajedno s nizom vladinih agencija, poduzeo istraživanje koje je pokazalo da je izbijanje pandemije slične pandemiji Covid – 19 *uslovljeno vjerovatno*, u smislu da se, statistički posmatrano, takva pandemija može pojaviti jednom u 100 do 1000 godina. Ono što je definitivno nepredvidivo ovdje je bilo to kada i gdje će se pandemija pojaviti, te se od poduzetnika širom svijeta nije moglo očekivati da u zadnjih 10 godina budu u stanju konstantnog očekivanja izbijanja pandemije. „Risikoaalyse Bevölkerungsschutz Bund: Pandemie durch Modi-SARS“ (3 January 2013), 55-56, online dostupno na: Deutscher Bundestag: Drucksache 17/12051 <http://dipbt.bundestag.de/doc/btd/17/120/1712051.pdf>

³⁴ U vezi s ovim podsjeća se na ICC Force Majeure Clause 2020., shodno kojoj lista događaja navedena u ovom dokumentu sadrži presumirane događaje više sile, te ugovorne strane oslobađa obaveze dokazivanja njihove nepredvidivosti. <https://iccwbo.org/content/uploads/sites/3/2020/03/icc-force majeure-hardship-clauses-march2020.pdf>

pri tom se susreće s vrlo ozbiljnim poteškoćama koje nisu postojale u trenutku zaključenja ugovora. Upravo ta i dalje postojeća, iako fundamentalno otežana mogućnost ispunjenja predstavlja centralnu odrednicu promijenjenih okolnosti i karakteristiku koja omogućava jasno razdvajanje ovog instituta od instituta više sile.

Začetke instituta raskida odnosno revizije ugovora zbog promijenjenih okolnosti pronalazimo u 12. vijeku u kanonskom pravu, koje ovaj institut temelji na učenju o pravičnoj cijeni (*iustum praecium*) i zabrani lihvarjenja.³⁵ Ipak, dugo vremena preuzimanje ove teorije u velike građanske zakonike evropskih država sprječava dominacija načela *pacta sunt servanda*. Ovo načelo, shodno kojem se ugovorne obaveze moraju izvršavati onako kako glase, najznačajnije mjesto ima u okviru teorije autonomije volje, s obzirom na to da se upravo volju ugovornih strana smatra moralnom snagom koja stoji iza ugovora kao obavezujućeg sporazuma.³⁶

Naspram načela *pacta sunt servanda*, kao svojevrsne garancije stabilnosti ugovornih odnosa, stoji klauzula *rebus sic stantibus*, koja u ugovorne odnose unosi fleksibilnost³⁷, u smislu revidiranja ugovornih obaveza (ili čak njihovog prestanka) ondje gdje su se okolnosti postojeće pri zaključenju ugovora tokom njegovog trajanja značajnije promijenile. Teorija promijenjenih okolnosti teži i očuvanju načela ekvivalentnosti uzajamnih davanja, u smislu da u situacijama u kojima se takva ekvivalentnost poremeti usljed nastupanja izvanrednih događaja jeste potrebno razmotriti prilagođavanje ugovora novim okolnostima odnosno, eventualno, i njegov raskid.

Za označavanje instituta raskida odnosno adaptacije ugovora usljed promijenjenih okolnosti danas se koristi različitu terminologiju. Termin *klauzula rebus sic stantibus* nastaje skraćivanjem pravila *omnis conventio inteligitur rebus sic stantibus*, prema kojem svaki sporazum pretpostavlja stvari kakve jesu postojale u trenutku njegovog zaključenja. U domaćem zakonodavstvu govorimo o promijenjenim okolnostima odnosno o raskidu ili izmjeni ugovora zbog promijenjenih okolnosti. Francusko pravo poznaje tzv. teoriju *imprevizije* ili otežanja (*théorie de l'imprévision*), u njemačkom se pravu susrećemo sa kategorijom prestanka postojanja osnova ugovora – *Wegfall der Geschäftsgrundlage*, dok je u anglosaksonskom pravu u upotrebi termin *hardship* (otežanje).³⁸

Uporednopravno posmatrano, klauzulu *rebus sic stantibus* kao zakonski uređen institut danas se susreće primarno u državama kontinentalnoevropske pravne tradicije³⁹, u jednom broju južnoameričkih država⁴⁰, te u Japanu i Egiptu, dok anglosaksonsko pravo teoriju promijenjenih okolnosti ili uopće ne prihvata ili je ne prihvata na način i u mjeri u kojoj je to slučaj u pomenutim civil law jurisdikcijama. Otpor preuzimanju teorije promijenjenih okolnosti u svoja zakonodavstva države *common law* pravnog kruga

³⁵ Kao osnov kanonskoj teoriji o promijenjenim okolnostima poslužila su učenja rimskih filozofa Cicerona i Seneke, koji su obavezu ispunjenja datog obećanja i nakon promjene okolnosti koje su pratile zaključenje ugovora smatrali nemoralnim. Više kod: PEROVIĆ, S., *Obligaciono pravo I – Opšta teorija ugovora* – Naučna knjiga, Beograd, 1968. godine, str. 211.

³⁶ Princip *pacta sunt servanda* danas se smatra temeljnim načelom svakog modernog zakonodavstva; ide se čak i dalje i ovaj se princip shvata jednim od kamena temeljaca civiliziranog društva.

³⁷ Može se reći kako načelo *pacta sunt servanda* i klauzula *rebus sic stantibus* predstavljaju otjelotvorenje vječitog sukoba između stabilnosti i fleksibilnosti ugovornih odnosa.

³⁸ MASKOW, D., *Hardship and force majeure*, *American Journal of Comparative Law*, 40(3), 657-670, 1992., str. 661.

³⁹ Njemačka, Francuska, Grčka, Austrija, Italija, Poljska, Mađarska, Portugal, Holandija, Švicarska, Rusija.

⁴⁰ Argentina, Brazil, Peru, Kolumbija.

zahvaljuju veoma ozbiljnom shvatanju načela *pacta sunt servanda*. Tako u engleskom pravu teorija frustracije dužnika oslobađa obaveze ispunjenja u slučajevima izrazito velikih ekonomskih gubitaka, no bez ovlaštenja sudova da ugovorni sadržaj prilagode promijenjenim okolnostima. Slična situacija postoji u američkom pravu, u kojem se primjenjuje naprijed pominjana teorija nepraktičnosti. Shodno istoj, dužnik može biti oslobođen svoje obaveze ondje gdje ispunjenje postane jako otežano usljed neočekivanog povećanja troškova, koje povećanje rezultira finansijskim gubicima nepredvidivim u trenutku zaključenja ugovora; niti ovdje revizija nije opcija.

Civil law zakonodavstva razdvajaju se u pogledu regulative promijenjenih okolnosti u dvije grupe. U prvoj se nalaze zakonodavstva u kojima oslonac teoriji promijenjenih okolnosti čini značajno otežanje ispunjenja obaveza jedne strane, dok su u drugoj grupi zakonodavstva koja naglašavaju jedan širi odnosno uopćeniji pristup, koji polazi od potpunog prestanka postojanja ili značajne izmjene osnova konkretnog ugovora. Na ovaj se način rješenja u drugoj grupi zakonodavstava približavaju doktrini više sile i iz nje rezultirajućoj nemogućnosti ispunjenja u smislu nemogućnosti ispunjenja obaveze kako je primarno ugovoreno.

U pomenutoj prvoj grupi zakonodavstava nalazi se francusko zakonodavstvo, koje je prije reforme iz 2016. godine rezolutno odbijalo primjenu klauzule *rebus sic stantibus*. U administrativnom je sudstvu doduše razvijena već pomenuta teorija promijenjenih okolnosti (teorija *imprevizije* ili otežanja (*théorie de l'imprévision*)), no ona je korištena isključivo u okviru administrativnih ugovora (*contrats administratifs*), dok nije bila primjenjiva na ugovore iz jurisdikcije građanskih sudova.⁴¹ U okviru reforme iz 2016. godine francuski je zakonodavac, očigledno više nego svjestan činjenice da neprihvatanjem teorije promijenjenih okolnosti u građanskom pravu kasni za modernijim rješenjima u drugim evropskim zemljama, u tekst odredbe čl. 1195 CC integrirao klauzulu *rebus sic stantibus*. Prema istoj, ugovorna strana koja nije preuzela rizik značajnog otežanja ispunjenja njenih obaveza usljed okolnosti koje su u vrijeme zaključenja ugovora bile nepredvidive, ovlaštena je od svoje ugovorne strane zahtijevati započinjanje pregovora u cilju revizije ugovornog sadržaja. U slučajevima u kojima druga strana ne prihvati takve pregovore ili oni ostanu bezuspješni, ugovorne strane mogu raskinuti ugovor ili se obratiti sudu, tražeći da reviziju poduzme sud.

Teorija promijenjenih okolnosti nije našla svoje mjesto niti u prvobitnom tekstu njemačkog Građanskog zakonika; u vrijeme kada je BGB stupao na snagu, s početka 20. vijeka, smatralo se kako bi takva teorija snažno potkopala autoritet načela *pacta sunt servanda* i kreirala problematičnu pravnu nesigurnost. Ipak, njemački su sudovi tokom

⁴¹ Shodno teoriji *imprevizije*, ondje gdje se u okviru trajnih ugovora pojave okolnosti koje izlaze izvan okvira određenog normalnog rizika koji je za takve ugovore tipičan, upravni sud postaje ovlašten ugovornoj strani kojoj je izvanredno otežano ispunjenje dosuditi naknadu štete za nepredviđene okolnosti i njima uzrokovano vanredno otežanje realizacije ugovora. Kao primjer striktnog odbijanja primjene teorije *imprevizije* u građanskim ugovorima poslužila je dobro poznata presuda francuskog Kasacionog suda, koji je u slučaju *Canal de Craponne* odbio prilagoditi visinu naknade za održavanje 25 kilometara dugog kanala izgrađenog u 16. vijeku radi dovođenja svježe vode iz rijeke Durance u oblast Salon-de-Provence, iako je postojala očigledna potreba da se visina takve naknade revidira, posebno imajući u vidu to da je konkretna naknada dogovorena još daleke 1567. godine. Sud je u obrazloženju istakao kako nije ovlašten izmijeniti sadržaj ugovora ondje gdje ne postoji zakonska odredba koja bi mu to dopustila. Ovakvi i slični stavovi često su oštro kritizirani, prije svega zbog toga što nikako nisu pratili dinamiku poslovnog prometa, te su ugovorne strane izbjegavale redovne sudove i ugovarale nadležnost arbitraža ili u ugovore unosile klauzule o prilagodavanju njegovog sadržaja kasnijim eventualnim promijenjenim okolnostima. Navedeno prema: BERGER, K.P., BEHN, D., op.cit., str. 119, 120.

velike inflacije u vremenu između 1914. i 1923. godine bili prisiljeni odlučivati u sporovima iniciranim velikim promjenama koje su se snažno odrazile na izvršenje niza različitih ugovora. Već u prvim takvim sporovima njemački se Reichsgericht naslonio na teoriju prestanka postojanja osnova pravnog posla (Wegfall der Geschäftsgrundlage), razvijenu od strane njemačkog pravnika Oertmanna i utemeljenu u principu Treu und Glauben (načelo savjesnosti i poštenja). Sve do velike reforme BGB iz 2002. godine, teoriju prestanka postojanja ugovornog osnova pronalazilo se samo u praksi njemačkog Saveznog suda. Nakon reforme, u tekst BGB integrirana je kategorija smetanja ugovornog osnova (Störung der Geschäftsgrundlage). Shodno istoj, u slučaju u kojem se okolnosti koje stoje u osnovi ugovora po njegovom zaključenju promijene u toj mjeri da ugovorne strane uopće ne bi zaključile ugovor ili bi zaključile drugačiji ugovor, moguće je zahtijevati izmjenu, naravno ondje gdje se, uz uzimanje u obzir svih okolnosti, a posebno zakonske ili ugovorne raspodjele rizika, od jedne od strana ne bi moglo očekivati da i dalje ostane pri takvom ugovoru.

U oblasti međunarodnog ugovornog prava teoriji promijenjenih okolnosti ne pridaje se veliki značaj; za razliku od više sile, ova teorija nije dijelom novog trgovinskog prava. Pravila o promijenjenim okolnostima nisu našla svoje mjesto u tekstu Konvencije UN o međunarodnoj prodaji, no integrirana su u tekst UPICC, na način koji jasno daje do znanja da primjena pravila o promijenjenim okolnostima mora ostati rijetka iznimka.⁴²

3.2. Uslovi za primjenu i pravne posljedice.

Rješenja koja u pogledu promijenjenih okolnosti sadrži Zakon o obligacionim odnosima predstavljaju spoj naprijed navedenih doktrina, u smislu da je raskid usljed promijenjenih okolnosti, shodno odredbi čl. 133 st. 1, moguć ondje gdje poslije zaključenja ugovora nastupe okolnosti koje otežavaju ispunjenje obaveza jedne strane *ili* ako poslije zaključenja ugovora nastanu okolnosti zbog kojih se ne može ostvariti svrha ugovora.

Iz odredaba čl. 133 jasno je da za primjenu klauzule rebus sic stantibus mora biti ispunjeno nekoliko pretpostavki. Prvi je uslov, naravno, vezan za promjenu okolnosti u odnosu na one koje su postojale pri zaključenju dvostranoobveznog naplatnog ugovora. Promijenjene okolnosti moraju biti takve da ih strana koja se na njih poziva nije bila dužna uzeti u obzir odnosno da ih nije mogla izbjeći ili savladati. Domaći su teoretičari jedinstveni u shvatanju da promijenjene okolnosti moraju biti neizbježne i neotklonjive odnosno nesavladive, no njihovi se stavovi u određenoj mjeri razilaze u pogledu odgovora na pitanje podrazumijeva li sintagma „biti dužan u vrijeme zaključenja ugovora takve okolnosti uzeti u obzir“ nepredvidivost kao poseban uslov za ostvarenje prava na raskid ugovora ili je pak riječ samo o tome da se utvrdi jesu li ugovorne strane, postupajući kao dobri domaćini odnosno dobri privrednici, bile dužne pri zaključenju ugovora u obzir uzeti i takve okolnosti. Čini se kako je danas prihvatljivije stajalište shodno kojem nepredvidivost okolnosti nije konstitutivna za ostvarenje prava na raskid odnosno izmjenu ugovora usljed promijenjenih okolnosti, imajući u vidu prije svega vrijeme u kojem živimo i aktualne dosege nauke i tehnike, koji malo toga ostavljaju apsolutno nepredvidivim. Presudno je utvrditi jesu li ugovorne strane, postupajući s relevantnim standardom pažnje, imale obavezu uzeti u obzir konkretne okolnosti, jer, ukoliko jesu, raskid odnosno revizija ugovora nisu opravdani i neće se moći realizirati. U poređenju s kategorijom nepredvidivosti, kategorija nesavladivosti odnosno neotklonjivosti nameće se kao mnogo značajnija; čak i okolnosti koje su nepredvidive, a koje su, zajedno s nji-

⁴² Čl. 6.2.2. UPICC.

hovim posljedicama, mogle biti savladane ili otklonjene neće opravdati raskid odnosno izmjenu ugovora.⁴³

Dalja je pretpostavka neophodna za primjenu klauzule rebus sic stantibus vezana za to da je ispunjenje obaveze doduše objektivno i subjektivno moguće, no otežano u toj mjeri da ugovor očito ne odgovara očekivanjima ugovornih strana i da bi ga bilo nepravično održati na snazi. Pored toga, odgovor na pitanje možemo li u konkretnom slučaju govoriti o ispunjenju koje je otežano toliko da je očito da ugovor više ne odgovara očekivanjima ugovornih strana i da bi ga bilo nepravično održati na snazi ovisi i o tome kolika je visina štete odnosno gubitka za stranu koja se poziva na promijenjene okolnosti.⁴⁴ Na ovo se pitanje u pravilu odgovara u svakom pojedinačnom slučaju, u smislu da je u svakom slučaju ponaosob neophodno u obzir uzeti kriterij tzv. normalnog poslovnog rizika; spada li šteta koja je u konkretnom slučaju nastala u takav normalan poslovni rizik, neće biti osnova za raskid odnosno reviziju ugovora.⁴⁵

Osim o otežanju ispunjenja, u odredbi se čl. 133 st. 1 ZOO, kao o odvojenoj pretpostavi za raskid ili izmjenu usljed promijenjenih okolnosti, govori i o okolnostima koje bi onemogućile ostvarenje svrhe ugovora. Riječ je o pretpostavci koja snažno podsjeća na doktrinu frustracije ugovora iz engleskog prava odnosno na doktrinu o prestanku postojanja ugovornog osnova iz njemačkog prava, te je moguće reći kako je jugoslovenski zakonodavac pri definiranju „široke“ klauzule rebus sic stantibus inspiriran bio upravo nevedenim uporednopravnim rješenjima.

Promjena okolnosti koja bi predstavljala osnov za raskid odnosno reviziju ugovora mora se desiti nakon zaključenja ugovora, a prije isteka roka za ispunjenje ugovora;⁴⁶ drugim riječima, okolnosti koje su pratile zaključenje ugovora moraju se promijeniti prije dospelosti obaveze, a otežanje ispunjenja odnosno nemogućnost ostvarenja svrhe ugovora mora postojati u vrijeme podnošenja zahtjeva za raskid ugovora.⁴⁷

⁴³ Vizner tako ističe da je jedan od uslova za raskid ili reviziju ugovora usljed promijenjenih okolnosti upravo izvanredan i nepredvidiv karakter okolnosti koje su se promijenile nakon zaključenja ugovora, navodeći kao primjer takvih okolnosti elementarne nepogode (potres, poplava, suša), različite upravne mjere (zabrana ili ograničenje izvoza i/ili uvoza) i izuzetne ekonomske pojave (nagli, veliki pad ili skok cijena). Vizner se poziva na Opće uzanse za promet robom, naglašavajući kako su upravo takve nepredvidive okolnosti, shodno Uzansama, najčešći razlozi za raskid odnosno reviziju ugovora. (VIZNER, B., op.cit., str. 530, 531). Ipak, u vidu treba imati činjenicu da pri donošenju Zakona o obligacionim odnosima u njegov tekst kao pretpostavka za primjenu klauzule rebus sic stantibus nije preuzeta niti kategorija izvanrednosti događaja, niti kategorija njegove nepredvidivosti, a naravno niti egzemplativno navođenje primjera takvih događaja. Element nepredvidivosti danas se s pravom može smatrati prevaziđenim. KRULJ, V., u: *Komentar zakona o obligacionim odnosima*, redaktori BLAGOJEVIĆ, B., VRLETA, K., Savremena administracija, Beograd, 1980., str. 351.

⁴⁴ Među pretpostavkama za raskid odnosno izmjenu ugovora usljed promijenjenih okolnosti Opšte uzanse za promet robom govorile su u odredbama čl. 55 o „pretjeranom otežanju“ i „pretjerano velikom gubitku“. Iste nisu preuzete u tekst ZOO, uz obrazloženje koje kaže da su kategorije pretjeranog otežanja i pretjerano velikog gubitka, pored tog što su suviše neodređene, i takve da naglasak nije na njima odnosno da relevantno nije to je li ispunjenje pretjerano otežano i je li šteta pretjerano velika, nego je relevantno to da li određene promijenjene okolnosti ispunjenje otežavaju u toj mjeri da je očito da ugovor ne odgovara očekivanjima ugovornih strana i da bi ga bilo nepravično održati na snazi. KRULJ, V., op.cit., str. 352.

⁴⁵ Ibid, str. 352.

⁴⁶ Bikić u vezi s ovom pretpostavkom za raskid/reviziju ugovora usljed promijenjenih okolnosti ispravno ističe kako se relevantna promjena okolnosti desiti može samo kod trajnih ugovora, kod kojih je izvršenje odloženo za kasniji trenutak. BIKIĆ, A., op.cit., str. 138.

⁴⁷ VIZNER, B., op.cit., str. 532.

Strana koja je ovlaštena da usljed promijenjenih okolnosti zahtijeva raskid ugovora dužna je sudu podnijeti zahtjev za isti. Osim toga, ona ima obavezu da u slučaju u kojem namjerava zahtijevati raskid o svojoj namjeri obavijesti drugu stranu čim sazna za nastupanje konkretnih okolnosti; ne učini li to, drugoj će strani odgovarati za štetu.

Ispune li se sve navedene pretpostavke, sud bi mogao udovoljiti zahtjevu strane koja se poziva na promijenjene okolnosti. Ipak, u odredbi čl. 133 st. 4 ZOO ističe se kako se ugovor neće raskinuti ako druga strana ponudi ili pristane na odgovarajuću pravičnu⁴⁸ izmjenu uslova ugovora. Ovo praktično znači da pravo zahtijevati raskid ima samo strana koja se poziva na promijenjene okolnosti kao ugrožena strana, dok druga ugovorna strana raskid može spriječiti prijedlogom za pravičnu reviziju. Pravo predložiti reviziju ima i ugrožena strana, što se vidi iz zakonske formulacije u kojoj se kaže da izmjena ugovora jeste moguća i ako druga strana pristane na nju, no nejasno je kada i u kojem obliku ugrožena strana može inicirati reviziju. U tom bi smislu bilo dobro zakonski predvidjeti pravo na raskid ili pravo na izmjenu ugovora kao prava strane koja se poziva na izmijenjene okolnosti.⁴⁹ Sud ne može po službenoj dužnosti raskid zamijeniti revizijom niti obrnuto. Revizija poduzeta od strane suda ima karakter novacije.⁵⁰

Sud se prilikom odlučivanja o raskidu ima voditi načelima poštenog prometa, te osobito svrhom ugovora, uobičajenim rizicima kod ugovora određene vrste, kao i općim interesom i interesima obje strane. Među ovim je objektivnim i subjektivnim okolnostima posebno značajno osvrnuti se na obavezu suda da prilikom donošenja svoje odluke povede računa o uobičajenom riziku kod ugovora konkretne vrste. Uobičajenim se rizicima smatraju naime rizici normalnog snošenja gubitaka pri sklapanju konkretnog ugovora, te se prilikom odlučivanja o tome predstavljaju li određeni gubici promjenu koja otežava ispunjenje u mjeri u kojoj ugovor više ne odgovara očekivanjima strane koja se na promjenu poziva u obzir uzima samo gubitke koji izlaze izvan okvira uobičajenog gubitka. U tom je smislu u praksi sudova u bivšoj Jugoslaviji problematizirano pitanje predstavlja li planirana i neostvarena ili u manjem obimu ostvarena dobit normalan rizik posla koji ne opravdava raskid ili reviziju usljed promijenjenih okolnosti. Na ovo je pitanje uglavnom odgovarano pozitivno; takva izgubljena ili umanjena dobit u pravilu ne bi opravdavala primjenu klauzule *rebus sic stantibus*.⁵¹

Shodno rješenjima postojećim u francuskom Code Civile, strana kojoj je usljed okolnosti nepredvidivih u vrijeme zaključenja ugovora ispunjenje izrazito otežano jeste ovlaštena inicirati pregovore koji za cilj imaju reviziju ugovora. Iz navedenog je rješenja vidljivo da je njegovo težište vezano za izrazito otežanje ispunjenja, pri čemu izrazito otežanje podrazumijeva porast troškova ispunjenja koji je viši od uobičajenog porasta s kojim se mora računati u okviru trajnih ugovora. Svakako je nužno voditi računa o tome je li ugrožena ugovorna strana eventualno, u formi ugovorne odredbe ili zaključenja izrazito špekulativnog ugovora, uzela u obzir rizik koji izlazi izvan okvira uobičajenog rizika. U slučaju u kojem druga ugovorna strana ne bi prihvatila pregovore ili pregovori ne bi uspjeli, ugovorne su strane ovlaštene ugovor raskinuti s datumom i pod uslovima koje same odrede. Ugrožena strana je ovlaštena i na to da u slučaju neuspjelih pregovora reviziju ugovora zahtijeva od suda. Aktivnu ulogu francuskih građanskih sudova u reviziji ugovora usljed promijenjenih okolnosti Francuzi smatraju izrazito inovativnom, a čini

⁴⁸ Pri pravičnom revidiranju ugovornih uslova neophodno je voditi se glavnim ciljem ugovora, te svakako imati u vidu zaštitu interesa obje ugovorne strane, nikako samo ugrožene strane.

⁴⁹ BIKIĆ, A., op.cit., str. 140.

⁵⁰ VIZNER, B., op.cit., str. 534.

⁵¹ VIZNER, B., op.cit., str. 537.

se da su i sudovi vrlo oprezni u korištenju novih ovlaštenja. Mali broj slučajeva u kojima bi doista revidirali ugovore u okviru kojih su se okolnosti mijenjale imaju zahvaliti prije svega činjenici da ugovorne strane u Francuskoj primjenu odredaba čl. 1195 Code civile, koje sadrže klauzulu rebus sic stantibus, često ugovorno isključuju.⁵²

U skladu s odredbama § 313 njemačkog BGB, revizija ugovora usljed promijenjenih okolnosti podrazumijeva kumulativno ispunjenje nekoliko pretpostavki. Prva među njima jeste vezana za promjenu okolnosti koje predstavljaju osnov ugovora i koje su postojale pri njegovom zaključenju. Promjena mora podrazumijevati nastupanje takvih okolnosti pod kojima ugovorne strane ili uopće ne bi zaključile konkretan ugovor ili bi zaključile ugovor drugačije sadržine, a od ugovorne strane koja se na promijenjene okolnosti poziva ne može se razumno očekivati da pri takvom ugovoru ostane, uzimajući naravno u obzir specifičnosti slučaja, a osobito ugovornu odnosno zakonsku raspodjelu rizika. Nijemci promjenu okolnosti izjednačavaju sa situacijom početnog neispunjenja uslova koje predstavljaju osnov ugovora. Primjer postoji u situaciji u kojoj pri zaključenju ugovora dvije strane komuniciraju u pogledu određenih ugovornih uslova, pa jedna od njih propusti izričito odbiti uslove koji potom postanu osnovom ugovora.⁵³ U situaciji u kojoj revizija ugovora nije moguća ili se od druge strane ne može očekivati da je prihvati, ugrožena ugovorna strana ugovor može raskinuti. Nakon što se u skladu s navedenim rješenjem na reviziju ugovora usljed promjene okolnosti u njemačkom pravu počelo gledati sa sve većim odobravanjem, među njemačkim su se pravnicima počeli pojavljivati sve oštrij kritičari takvog liberalnog pristupa. Prema istima, široka oblast primjene pravila o smetnjama ugovorne osnove ugovorne strane može držati u stanju konstantnog iskušenja u smislu odustajanja od izvršenja njihovih ugovornih obaveza. Ovakvim je sumnjama suprotstavljen općeprihvaćen stav, shodno kojem manje strog pristup primjeni pravila o reviziji ugovora usljed ozbiljne promjene okolnosti nije pravilima o smetnjama ugovornog osnova oduzeo karakter subsidijarnosti i iznimnosti.⁵⁴

Iako teorija promijenjenih okolnosti u međunarodnom ugovornom pravu nije stekla karakter općeg principa, UPICC sadrže klauzulu rebus sic stantibus kojom nastoje postići kompromis između stabilnosti ugovora i nužnosti njegove fleksibilnosti onda kada se okolnosti uz postojanje kojih je zaključen promijene. Tom klauzulom nastoji se uspostaviti temeljno poremećenu ravnotežu vrijednosti uzajamnih davanja, uzrokovanu nepredvidivim, neotklonjivim događajem koji je nastupio nakon zaključenja ugovora i koji je ugroženoj strani izrazito otežao ispunjenje, bilo da je došlo do ozbiljnog povećanja troškova ispunjenja njene obaveze, bilo da je vrijednost onoga što ona kao ugrožena strana dobija zauzvrat izrazito opala. U pogledu pravnih posljedica klauzule rebus sic stantibus, UPICC ugroženu ugovornu stranu ovlašćuje na iniciranje pregovora o reviziji ugovornog sadržaja. U slučaju neuspjeha pregovora obje ugovorne strane imaju obavezno obratiti se bilo sudu bilo arbitražnom tribunalu, tražeći od njega da ugovor revidira ili raskine, već u ovisnosti o tome koju od te dvije opcije redovni odnosno arbitražni sud nađe razumnijom u konkretnom slučaju. Pri pokušaju davanja odgovora na pitanje može li se u slučaju pandemije Covid – 19 primijeniti klauzulu rebus sic stantibus sudovi svakako moraju voditi računa o tome da je, barem prije februara 2020. godine, takav događaj toliko izniman, da, izuzev ondje gdje bi ugovorne strane u samom ugovoru uredile pitanje snošenja rizika njegovih posljedica, nije opravdano takvim posljedicama

⁵² BERGER, K.P., BEHN, D., op.cit., str. 119.

⁵³ Presuda njemačkog Saveznog suda - Bundes Gerichtshof (BGH), 8 November 2001, NJW 2002, 292.

⁵⁴ Više kod: BERGER, K.P., BEHN, D., op.cit., str. 124.

opteretiti samo jednu ugovornu stranu; upravo suprotno, teret posljedica pandemije ugovorne bi strane trebale podijeliti.⁵⁵

4. Zaključno

Pokušaji uopćavanja odgovora na pitanje predstavljaju li posljedice pandemije Covid – 19 višu silu odnosno promijenjene okolnosti, te, dalje, vode li one nemogućnosti ispunjenja i prestanku obaveze odnosno nužnosti revizije ugovora ili čak njegovom raskidu neuspjeli su; opće je ovdje jedino to da je malo tog moguće uopćiti.

Čini se da su, barem kada je riječ o doktrini više sile, uopćavanja komplikovanija u nacionalnim u odnosu na međunarodne okvire, s obzirom na to da je doktrina više sile u međunarodnom ugovornom pravu stekla karakter pravnog načela. Tako bi u međunarodnom ugovornom pravu faktičke i pravne posljedice pandemije predstavljale višu silu pod uslovom da pandemija jeste vanjski, neskrivljen, te nesavladiv događaj; ipak, hoće li ona biti shvaćena kao takva u pojedinim slučajevima sasvim je drugo pitanje, na koje će u svakom konkretnom sporu odgovore morati dati sudovi odnosno arbitražni tribunali. Savremeno pravo svakako teži restriktivnijoj primjeni pravila o višoj sili kao ekskulpatornom razlogu.

U vezi s revizijom odnosno raskidom ugovora usljed promijenjenih okolnosti situacija je utoliko drugačija što klauzula *rebus sic stantibus* nije dijelom novog trgovinskog prava na način na koji to institut više sile jeste; to se, prije svega, ima zahvaliti različitostima koje u pristupu načelu *pacta sunt servanda* postoje u kontinentalnoevropskim i anglosaksonskim zakonodavstvima. Ipak, velikim dijelom zahvaljujući unošenju u tekst UPICC klauzule *rebus sic stantibus*, koja, iako je njena primjena veoma restriktivna, uspostavlja ravnotežu između načela *pacta sunt servanda* i nužne fleksibilnosti ugovora, međunarodno pravo i u oblasti promijenjenih okolnosti usvaja i tek kako koristan jedinstveni pristup.

Pandemija Covid – 19 svakako predstavlja jednu od najvećih kušnji s kojima se susreće moderno pravo, pa ne čudi činjenica da su institut više sile i institut promijenjenih okolnosti, ranije shvaćeni pretežno kao iznimka od strogog pravila o izvršavanju obaveza u skladu s ugovorom, danas gotovo pravilo i nezaobilazan sadržaj ugovora koje se zaključuje u aktualnom trenutku.

⁵⁵ UPICC, 2016, čl. 6.2.3., komentar br. 7.